ПЕРЕДНЄ СЛОВО

В книжечці про "Соті роковини народного письменства Русі-України" (1898, часть 221—222) було коротенько згадано про наше староруське письменство, занесене до нас первісно з Болгарії. Було там сказано, як староболгарська мова в тих писаннях помалу наламлювалася на подобу тої, якою говорили тоді русини і як із не! звільна вироблялася теперішня церковна мова, що є дуже далека від тої мови, на яку колись перекладали святе письмо і богослужебні книги просвітителі слов’ян св[яті] Кирило і Мефодій.

Але в тій книжечці згадано про наше староруське письменство дуже коротко, бо, щоб оглянути цілу майже 900-літню історію розвою нашого слова, годі було зупинятися довше при одній добі. Тут ми хотіли би сказати про те старе письменство дещо більше, а головно хотіли би подати вам із нього дещо в руки нашою теперішньою мовою. Бо то прецінь певна річ, що ніяке оповідання про сяку чи таку книжку не дасть про неї такого поняття, як коли чоловік візьме і прочитає її сам. А нам усім, і письменним, і неписьменним, годиться знати нашу бувальщину, знать те, що думали, як боролися і як дивилися на світ наші прадіди. Годиться нам знати й те, що ми не вчорашні, що наше слово було колись у честі і повазі і служило до виявлювання високих думок, мудрих законів і щирого, глибокого чуття.

Не треба собі так думати, що християнство принесло нам із Болгарії і з Царгорода самі богослужебні книги і ті оповідання, що були заборонювані церквою та тільки потаємно переписувались. Передивляючись старі рукописи, які лишились нам із тих давніх часів, із XI,

XII і XIII віків, ми переконуємось, що швидко по заведенні християнства русини не тільки щиро перейнялися новою вірою, але досить зацікавилися грецьким письменством. На Русі здавна були люди,

що, торгуючи з греками, вміли грецьку мову. І от ми бачимо, що такі люди, не вдовольняючися книжками, перейнятими з Болгарії, беруться й самі перекладати дещо з грецького на мову не то церковну, не то руську. А що се були звичайно люди світські, купці або вояки, то їх цікавлять уже не самі строго церковні книжки; вони хапають грецькі житія святих, грецькі патерики, тобто оповідання про подвиги і пригоди святих пустинників, а далі й зовсім світські повісті та пісні, як ось про премудрого Акіра, про Девгенія і таке інше. Згодом на взір грецьких вони силкуються писати й самі подібні повістки, звичайно якісь чуда, про які вони чували або яких були свідками. Такі оповідання дуже цікавили старих русинів. їх радо переписувано (друку тоді ще не було), часом навіть украшувапо малюнками. Із монастирів або з княжих дворів, де вони складалися, відписи їх переходили до менших міст, до духовних по селах; духовні при церковних науках оповідали їх простому народові, а з часом також письменні міщани і селяни переписували їх собі і відчитували собі і своїм сусідам у неділі й свята. Таким робом дійшло до того, що ті старі оповідання, занесені до нас перед сотками літ із Царгорода, а до Царгорода ще перед тим занесені не раз із Далекого Сходу, з Арабії, Персії та Індії, нині оповідаються у нас простими людьми як наші власні народні вигадки або зберігаються в старих, від диму почорнілих писаних книжечках і з насолодою відчитуються при вільній годині. Наші письменні люди довгий час не звертали уваги на ті старі "басні" та "забобони", хоча в них було не раз більше глибокої думки і життєвої правди, ніж у писаннях тих новіших мудреців. Тільки в остатніх роках, придивлюючися ближче народному життю, вчені люди зрозуміли також вартість тих старих повістей і приповідок і почали пильно збирати та виучувати їх.

От із тих-то староруських оповідань хочемо подати вам невеличкий вибір, щоб ви самі переконалися, як виглядало те наше старе письменство, що читали і чим любувалися наші предки перед сотками літ. Вибираємо на перший раз пару оповідань, перекладених із грецького, а пару таких, що були зложені самими русинами ще перед великим монгольським нападом, в часі, коли наша країна жила своїм

державним життям, боролася і мирилася з сусідами, але не потребувала, як то кажуть, нікому дивитися в руки, так, як нині.

І. ОПОВІДАННЯ ПРО СМЕРТНУ ТРУБУ І ЧОТИРИ СКРИНЬКИ *

Був один цар, дуже сильний і великий. Раз якось він їхав на позолоченій колісниці, а довкола нього узброєні бояри, як подоба царям. І здибав двох мужів у подертім і поганім шматті, з висушеними і дуже блідими лицями. Цар пізнав, що се пустинники, висушені невигодами, працею і важким постом та потом, і, скоро побачив їх, зіскочив з колісниці, припав до землі і поклонився їм, а потім, уставши, обняв їх ласкаво і поцілував їх.

Вельможі і князі, що їхали з царем, обурилися тим і почали воркотіти, що цар робить щось таке негідне царської слави. Та проте жаден із них не вмів чи не смів у очі зробити йому за се докір, але підмовили його рідного брата, щоб сказав цареві, нехай він не чинить зневаги блискові царської корони. І справді, царський брат переказав се цареві і висловив йому й своє обурення. Та цар дав йому на се відповідь, якої брат його не порозумів відразу.

Був такий звичай у того царя, що коли засудив кого на смерть, то посилав перед його двері трубача і велів затрубити, щоб засуджений по голосі труби пізнав, що того дня жде його смерть. І коли перед чиїм домом озвалася та труба, то вже всі знали, що той чоловік заслужив на смерть. І ось, коли настав вечір, післав цар трубача зі смертною трубою, щоб затрубив при дверях дому його брата. Сей, почувши смертну трубу, відразу подумав: "Ну, тепер прийшла моя смерть!" І всю ніч він передумував своє життя; а коли настало рано, убрався в жебрацьку, жалібну одежу і разом з жінкою і дітьми пішов до царської палати і станув край дверей, плачучи і голосячи.

Цар вийшов із палати, впровадив його до себе і, бачачи, що він плаче, промовив до нього:

— О нерозумний і недогадливий! Як же ти міг так перелякатися того трубача? Адже ж ти знав, що його вислав твій брат, роджений від тої самої матері, що й ти, близький тобі, прихильний до тебе! Адже ж ти не почуваєшся до ніякого гріха супроти мене!

Царський брат не міг нічого відповісти, тільки з плачем цілував царські руки. А цар так мовив далі:

— Бачиш тепер? Ти докоряв мене, що я унижив себе, кланяючися тим жебракам, тим трубачам божим, що самим своїм видом, мов смертною трубою, проповідували мені смерть і стрічу з найвищим володарем, супроти котрого я почуваю себе до багатьох і тяжких гріхів. А ти ж знаєш, що сей володар не брат нам, ані свояк, що перед його лицем цар рівний жебракові. Але ви, не розумівши сего, докорили мене зневагою царської корони!

Отак успокоївши брата і навчивши його, цар відпустив його додому, а своїх гордих панів задумав повчити іншим способом.

Він велів зробити чотири дерев’яні скриньки: дві окувати золотом, вложити в них смердючі труп’ячі кості і потім забити їх золотими гвоздями; а інші дві обмазати смолою і дьогтем і насипати в них дорогого каміння та наповнити їх найкращими пахощами, а потім обв’язати їх волосяними гужевками. Тоді скликав усіх тих панів, що сердилися на нього за покірну стрічу з тими нужденними жебраками, і, поставивши перед ними ті чотири скриньки, велів їм оцінювати, що варті позолочені скриньки, а що осмолені. Як і слід було ждати, панове сказали, що озолочені скриньки варті дуже багато, бо думали, що там у них, певно, лежать царські корони та пояси. А ті скриньки, що були помазані смолою і дьогтем,— то, кажуть, дуже погані і маловарті. Тоді цар промовив до них:

— Знав я, що ви таке скажете! Але не так треба поступати, не зверхнім оглядом треба міряти вартість усякої річі, але треба заглядати всередину, чи там сховано щось вартне, чи погане.

І тоді наказав відчинити позолочені скриньки. А коли їх отворено, з їх нутра бухнув поганий сопух, так що нікому не хотілося вже й глядіти на їх гарну окову. І мовив цар:

— Бачите, се ваше вельможне панство! Зверху ви поприбирані багатими і блискучими шатами, пишаєтесь своєю красою і славою, а внутрі ви — гнилі трупи, скрині, повні сопуху, і злих учинків, і людської кривди.

Тоді велів цар отворити ті скриньки, помазані смолою і дьогтем, і коли їх отворено, всіх очі зрадувалися, бачачи накладені в них дорогоцінності, і всі почули розкіш, вдихаючи ті пахощі, які йшли з них. Тоді цар промовив до них:

— А знаєте, до кого подібні ті скриньки? Подібні до тих жебраків, мужиків та працівників, одягнених у вбогі, латані одежі. Бачачи їх зверхній вигляд, ви крутите носом, і відвертаєтеся, і сердитеся на мене, коли я кланяюсь їм. Але я розумними очима зміркував їх внутрішню красоту і чесність і поклав собі їх дотик за більшу честь і славу, ніж царська корона і царський маєстат.

І так присоромив тих панів і навчив їх не ошукувати себе зверхнім виглядом, але розумом доходити до внутрішнього змісту.

Чи помогла що та наука потомкам тих вельможних панів?

_____

* Се оповідання винято із більшої, в старій Русі дуже улюбленої повісті про Варлаама і Йоасафа. Про сю повість надіюсь поговорити в окремій книжечці.

II. ОПОВІДАННЯ ПРО ОДНОРІЧНИХ ЦАРІВ *

Чув я про одно велике місто, що його горожани мали здавен-давна ось який звичай: вони вибирали собі будь-якого зайшлого, чужого чоловіка, що не знав законів того міста і не був свідім їх звичаїв, і ставили його у себе за царя. Такий чоловік, узявши в руки всю власть і роблячи все без перепони, як йому сподобалося, панував отак, поки не скінчився один рік. Усі йшли йому під лад, усього він мав доволі, і йому здавалося, що буде панувати довіку. Але, коли вийшов рік, нараз одної ночі міщани нападали на царську палату, здіймали з царя всю його пишну одіж, з насміхами і наругами проводили його голого по місту, а потім вивозили його на далекий пустий острів, де той бідолаха, не маючи що їсти, ані пити, не маючи ніякої можності, ані надії повороту, мусив гинути марно.

Але трафилося раз, що таким самим робом вибраний був на царя в тім місті один подорожній, чоловік розумний і бувалий. Діставши до рук царську власть, він не кинувся так, як його попередники, гуляти та бенкетувати, але почав помаленьку, обережно розвідуватися, які тут у місті звичаї, які були його попередники і що сталося з ними. Всі міщани були в змові, і ніхто — ані міністри, ані урядники, ані слуги — ніхто не хотів цареві оповісти всієї правди. Ge ще дужче зацікавило царя, і він нарешті таки знайшов одного вірного дорадника, що потайно оповів йому про всі звичаї сього міста і про те, яка доля чекає його самого.

Сильно задумався і затужив цар, почувши таку новину. Але що був чоловік розумний і знав, що журбою стіни не проломиш, то постановив собі зарадити своєму лиху. Змовившися зі своїм вірним дорадником, він вивідав у нього, де лежить той пустий острів, куди його мали вивезти по році. От він узяв із царської скарбниці, що тепер іще була в його власті, велику суму грошей, золота, і срібла, і дорогого каміння і, пославши

свого довіреного зі слугами на той острів, велів збудувати там для себе гарну палату, обробити поле, засадити сад, одним словом, прилагодити все потрібне для вигідного життя. Коли ж закінчився рік його панування І міщани скинули його і вивезли на той острів, він застав там усе, чого міг бажати, і жив собі щасливо, не так, як його недбайливі попередники.

Се оповідання дає нам образ сього і посмертного життя. Тільки того можна вважати розумним чоловіком, хто добрими ділами, працею і чесним поступуванням здобуває собі вічну надгороду і добру пам’ять у людей по смерті.

_____

* Із тої самої повісті про Варлаама і Йоасафа.

III. ОПОВІДАННЯ ПРО ЦАРЯ АГГЕЯ

У місті Филеємі був цар, дуже славний і багатий, на прозвище Аггей. Був се монарх ще молодий і дуже вродливий, жив щасливо зі своєю жінкою, і весь світ усміхався йому. Одного разу, стоячи в церкві під час служби божої, він почув, як священик читав у євангелії слова: "Богатыи обнищаша, убозїи же обогатѣша". Він почав розважати сі слова і міркував собі так:

"Не може бути, щоб се були божі слова! Адже бог дає одним багатство, а другим бідність, то як же би він хотів відбирати одним те, що їм сам дав перед тим, а давати другим те, чого їм не дав уперед? Се, певно, мусить бути якийсь бунтівницький додаток. Бо з тих слів виходило би, що й я можу колись зубожіти і замість мене може бог зна який пройдисвіт зробитися царем. Ні-ні, се не можуть бути божі слова, ані божа воля. Се явний бунт проти державного порядку, а той священик, очевидно, у змові з бунтівниками".

І, розміркувавши собі так, цар Аггей дуже розсердився, вийшов із церкви і велів зараз по службі божій узяти священика, закувати в кайдани і вкинути до темниці, а з євангелія велів видерти картку, де стояли ті бунтівницькі слова. Видавши такі накази і переконавшися, що їх сповнено, цар Аггей пішов до своєї палати, де вже був заставлений пишний обід, і почав зі своїми дворянами їсти, пити і веселитися.

Якраз закінчився царський обід, коли до їдальні ввійшов молодий парубок, не то слуга, не то лісничий, і, низенько поклонившися цареві, завідомив його, що в поблизькім лісі появився олень, незвичайно великий і красний. Цар Аггей дуже любив полювання, і з нього був дуже добрий стрілець. Тож не диво, що, почувши сю вість, він як стій схопився з місця, взяв свій лук і сагайдак зо стрілами, велів подати собі свого улюбленого коня, а решті дворянам велів незабаром поспішати за ним. Сам він хотів бути перший на місці і надіявся застрілити оленя, ще заким надоспіють інші. Сівши на коня, він велів молодому парубкові, щоб провадив його на місце, де бачив оленя.

Прибули на місце. І справді, на одній поляні цар побачив такого чудового оленя, якого ще не бачив у своїм житті. Його мисливське серце аж зомліло з радості, і він, не тямлячи нічого довкола себе, кинувся за оленем. Сполошений стуком кінських копит, олень кинувся навтікача, заким іще цар міг прицілитися до нього; не лишалося цареві нічого, як гнати за ним на коні все далі і далі.

Довгий час біг олень лісом, а за ним на коні цар Аггей. Далі натрафили на глибоку ріку. Олень кинувся у воду, переплив ріку і зупинився на другім березі, немов там почув себе безпечним від погоні. Цар Аггей, не много думаючи, зіскочив з коня, розібрався догола, взяв на себе лук і стріли і пустився вплав через ріку. Та поки він плив, на березі показався незнайомий парубок, той сам, що вивабив його на се полювання, убрав на себе царське убрання, сів на царського коня і поїхав назад там, відки чути вже було труби і накликування царських дворян. Цар Аггей не бачив сього нічого. Перепливши ріку і видобувшися на берег, він надарма оглядався за оленем; оленя не було

ані сліду. Йому не лишалося нічого іншого, як тільки плисти назад на те місце, де покинув свого коня і свою одежу. Але яке ж було його зачудування, коли, перепливши назад через ріку, він не знайшов нічогісінько і переконався, що-він Отсе голий і сам-саміський опинився далеко в лісі.

Що його робити? Цар подумав собі, що, певно, якийсь злодій закрався, вхопив його одежу і коня і втік. Він постановив собі іти лісом у напрямі до міста Филеєма, чей, здибле кого і попросить підмоги, щоб відшукати згубу.

Недалеко йшов цар Аггей, коли на одній поляні побачив пастуха, що пас воли. Він запитав його:

— Добрий чоловіче, скажи мені, чи не бачив ти тут кого, що забрав мою одежу і мого коня?

— А хто ж ти такий? — запитав його пастух.

— Як то, не знаєш мене? Я цар Аггей.

Пастух видивився на сього голого чоловіка, а далі кинувся на нього з батогом та давай його періщити.

— Ти, негіднику! Ти, волоцюго! — кричав він.— Як ти смієш називати себе царем? Я перед хвилею бачив нашого царя Аггея, як, окружений своїми дворянами, їхав на своїм коні з ліса до міста.

Розплакався цар Аггей і пригадав собі, як то ще нині рано він сердився в церкві на євангельські слова.

— Горе мені, окаянному,— говорив він.— Прогнівав я господа, не вірив його словам і накликав на себе тяжку кару. Що я тепер? Перед хвилею цар, а тепер голий, безпомічний хробак, котрого кождий може

розтоптати. Але попробую ще одного способу: піду до міста, може, хоч там пізнають мене.

І, як був голий, він пішов до міста Филеєма. Вийшовши з лісу, він здибав кількох людей, що, побачивши його, почали питатися:

— Слухай, чоловіче! Куди ти йдеш голий? Де твоя одіж?

Аггей побачив, що ніхто з них не признає в ньому царя, а по стрічі з пастухом боявся признаватись до того сам і для того сказав:

— Лишенько моє! Розбійники напали мене, обдерли зовсім і ще й побили.

Змилувалися над ним ті люди, дали йому якусь драntиву сорочку і не менше драntиву одежину, і, отак пристроївшися, він пішов до міста. Та марна була його надія, ніхто в місті не пізнав його. Проходивши по місту до вечора, він, утомлений і голодний, попросився на ніч до одної вдовиці. Вечором він почав питати її:

— Скажіть мені, матусю, хто у вас цар у місті?

— То ви, певно, не тутешні,— мовила вдова,— коли сього не знаєте. У нас царює славний цар Аггей.

— А давно він царює у вас?

— Уже п’ять літ.

— А не знаєте, є він сьогодні дома?

— Авжеж що є. Отсе недавно їхали обоє з царицею по місті.

Аггеєві зробилося дуже маркітно, коли се почув. Він попросив у вдови паперу, пера і чорнила і написав ось який лист до цариці:

"Моя дорога жінко! Не розумію, що сталося і хто посмів перед тобою видати себе за мене. Але знай те, що той, хто вдає твойого чоловіка, царя Аггея, не є ним, а твій правдивий чоловік і правдивий цар — се я, що ночую у тої а тої вдови".

Запечатавши сей лист, він попросив удову, щоби занесла його до цариці і віддала їй його у власні руки. Прочитавши сей лист, цариця страшенно перелякалася. Вона бачила на власні очі, що її муж, цар Аггей, був дома, І вона навіть у думці собі не покладала, щоб се міг бути хтось інший.

"Ой мені лишенько! — думала вона.— Се, певно, або якийсь божевільний, або ошуканець чіпається мене і хоче вдати з себе царя і мойого мужа! І що мені робити? Скажу цареві — готов розсердитися і покарати його смертю. Найліпше буде розмовитися з ним самій".

І цариця післала своїх слуг до вдовиної хати і веліла привести до себе незнайомого чоловіка. Побачивши його в жебрацькій одежі, вона не пізнала свойого мужа і запитала:

— Хто ти, чоловіче, і чого хочеш від мене?

— Як то,— промовив Аггей,— моя люба жінко, чи не пізнаєш мене? Адже я твій муж, цар сего краю.

— Схаменися, чоловіче! — мовила цариця. — Цар сего краю спить у сій палаті, а тебе я перший раз бачу.

Цар Аггей онімів з диву. Але коли він не перестав обставати при своїм, цариця віддала його в руки слугам, веліла набити його без милосердя і вигнати геть із міста. Слугам не треба було сього два рази

казати. Вони кинулися на нещасного Аггея, набили його палицями так, що ледве лишився живий, і, випровадивши його геть за місто, наказали остро, 'щоб ішов собі і ніколи більше не вертав до Филеєма, коли йому миле життя.

Тяжко плачучи і стогнучи, ішов нещасний цар у світ за очі. Тепер він споминав євангельські слова, тепер жалував своїх гордощів, тепер плакав, каючись, що велів видирати картки з євангелія і саджати в темницю священика. Він бачив, як швидко і страшно справдилося на нім євангельське слово, і нікого не винуватив у тім, тільки себе самого.

Отак плачучи та нарікаючи, цар Аггей вандрував усю ніч, поки над ранок ледве живий не заволікся до хати одного селянина.

— Прийміть мене, ради бога, бо вмираю з голоду і з утоми! — благав він господаря. Сей запровадив його до хати, нагодував і дав спочити, а потім почав розпитувати, хто він і куди йде.

— Я бідний чоловік,— мовив Аггей.— Досі жив я в достатках, але, стративши все, йду в світ, сам не знаю, куди і на яке. Прошу вас, господарю, прийміть мене до себе, дайте яку-будь роботу, щоб я міг жити. Я не хочу їсти хліба дармо.

— Що ж ти вмієш роботи? — запитав його селянин.

Цар Аггей при найліпшій волі не міг нагадати нічого.

— Що ж, братчику,— мовив селянин. — Такого слуги, що не вміє нічого робити, я не потребую, а дармо годувати тебе, поки навчишся якої роботи, не можу. Іди собі з богом дальше.

Ще дужче засумував Аггей, виходячи з села. Давніше йому здавалося, що нема нижчого і підлішого стану, як хлопський стан, а

тепер він мусив переконатися, що скоро не стало на ньому царської одежі, то він і для того стану був нездалий.

Коли отак вандрував дорогою, прибитий і похилений до землі важкими думками, здибала його компанія жебраків, що йшли десь на якийсь відпуст.

— Хто ти, чоловіче, і куди йдеш? — мовили вони до нього, бачачи його в поганій і подертій одежі.

— Я бідний чоловік, бідніший від вас,— мовив цар Аггей.— Робити нічо не вмію, а жебрати стидаюся. Прийміть мене до себе, буду вам служити, чим можу, щоб тілько не вмерти з голоду.

Жебраки згодилися.

— Добре. Будеш їсти й пити разом з нами. Будь у нас за міхоношу, а на нічлігах маєш нам стелити, шмаття прати, води принести і услужити, в чім буде треба.

Що мав робити нещасний цар? Мусив пристати й на таке і пішов із жебраками. Цілими днями прів він, двигаючи їх торби, а на нічлігах носячи воду, стелячи постелі та перучи жебрацькі лахи, гірко плакав, споминаючи своє давніше життя.

— Горе мені грішному! — зітхав він не раз.— Тяжко прогнівив я бога і накликав на себе кару. Сам бувши царем, я стратив усе, царство й царицю, впав на саме дно нужди і стратив надію на кращу будущину. Боже-боже, скороти мої муки або відбери мені пам’ять, щоб я не згадував, чим я був уперед і за що терплю так тяжко.

В такому житті минали йому дні за днями, місяці за місяцями, ба вже минув рік, ба вже й другий. Тим часом у місті Филеємі цариця, Аггеєва жінка, жила зі своїм ніби мужем у великім здивуванні. Він сторонив від

неї, не зближався до неї ні вдень, ні вночі, хоч і не показував ніякого гніву або невдоволення.

— Пане мій і господарю,— мовила раз до нього цариця. — Що се таке, що ти отсе вже два роки жиєш зо мною як брат із сестрою, а не як чоловік із жінкою?

— Я поклав богу обіцянку жити так три роки,—мовив цар.

Коли минули три роки, велів цар оголосити по всім царстві, що того й того дня справляє великий обід для всіх бідних і щоб усі жебраки, каліки та волоцюги з цілого царства сходилися на царську гостину. Почули се ті жебраки, що в них цар Аггей був за міхоношу, і разом з ним подалися до Филеєма.

Коли настав призначений день, царський двір заповнився жебручим народом. Заставлено довжезні столи на подвір’ї, та, поки жебраки засіли до обіду, вийшов цар з палати, велів усім стати рядами і почав обходити ряд за рядом, придивляючися кождому жебракові. Так він дійшов аж до міхоноші і, не питаючи нічого його, промовив:

— Ходи зо мною до палати! А ви всі сідайте і поживайте з богом.

Поки жебраки обідали, цар завів міхоношу до свого покою і, приступивши до нього, промовив:

— Ну, що, царю Аггею? Пізнав ти, що євангельські слова про бідних і богатих не попівська видумка, а справді боже слово?

— Пізнав,— глухо промовив Аггей.

— І позбувся своїх гордощів?

— Здається — мав час,— промовив Аггей ледве чутно.

— І віриш, що бог, давши щось нині, може завтра знов відібрати по своїй волі?

Аггей не відповів на се нічого, але, пригадавши собі все те горе, якого зазнав через три роки, заллявся гіркими сльозами.

— Твоя проба скінчилася,— мовив цар.— Бог хотів не тілько покарати тебе за твої гордощі, але дати тобі науку доброго царювання. Бо тілько той може розуміти і влегшувати горе інших, хто сам зазнав його. І ти знаєш тепер, що значить горе, і будеш знати, на що вживати свою власть. Ось тобі твоя царська одежа, і твоя корона, і твоє берло. Твоїй цариці не потребуєш нічого згадувати про свою пригоду,— вона досі й не догадується нічого. Бувай здоров!

І, промовивши се, той ніби цар щез, і Аггей опинився сам у покої. Подякувавши щиро богу за чудову переміну своєї долі, він перебрався знов у свої царські шати і обняв панування. Ані його жінка, ані ніхто з прислуги не знав, що сталося і куди подівся міхоноша. Цар Аггей жив довгі літа і був царем добрим і милосердним.Тільки на смертній постелі він оповів усім про ту дивну пригоду, яка була з ним за життя.

IV. ОПОВІДАННЯ ПРО ЛАКОМОГО ОПІКУНА *

Були в Києві два міщани, Іван і Сергій, люди заможні і великі приятелі. Одного разу Іван занедужав тяжко, а чуючи, що йому вже не видужати, попросив до себе свого сусіду Сергія і віддав йому в опіку свого малолітнього сина Захарію і свій маєток, тисячу гривень срібла і сто гривень золота, просячи, аби сей маєток передав його синові, коли дорасте літ. Зробив се потиху, без свідків, надіючися на Сергієву довголітню приязнь, і швидко потім умер.

Коли молодому Захарії минуло вісімнадцять літ, він захотів обняти своє добро у свій заряд і попросив Сергія, щоб віддав йому батьківську спадщину. Але Сергій, забувши приятельську вірність і полакомившися на великий сирітський маєток, відповів:

— Не знаю, сину, чого ти хочеш від мене. Твій батько не лишив тобі нічого.

Даремно просив і благав Захарія, знаючи, що батько його мав великі гроші; даремно заклинав Сергія пам'яттю небіжчика: опікун як уперся, так і стояв на своїм.

— Що ж, — мовив Захарія,— коли так мовите, то мушу вам вірити. Але я чув, що мій батько, умираючи, передав вам для мене тисячу гривень срібла і сто гривень золота.

— Неправда сьому, сину! — мовив Сергій.

— І присягнете, що неправда?

— Присягну хоч зараз,— мовив засліплений опікун.

І як стій оба пішли до Печерської церкви, і Захарія попросив ігумена провести Сергієві присягу перед образом печерської богородиці. Сергій присяг, але, коли потім хотів приступити до образа, щоби поцілувати його, ніяким способом не міг приступити до нього. Він почув якийсь страх у душі і почав відступати до дверей; але ледве вийшов за церковний поріг, упав на землю і почав бити собою в нападі страшної хвороби. Прийшовши до себе, він признався, що взяв гроші у свого покійного приятеля, вказав, де вони лежать заховані, і швидко потім умер.

А Захарія, бачивши се, постановив весь вік служити богу, вступив до монастиря, а за ті гроші вибудував при Печерській церкві притвор св. Івана Хрестителя, що стоїть і досі.

_____

* Із книги житій черців Печерського монастиря в Києві, так званого "Печерського патерика".

V. ОПОВІДАННЯ ПРО ПОЛОВЧИНА *

В місті Києві був один чесний чоловік, що дуже шанував пам’ять святого Миколая. Се було тоді, коли руські князі рік-річно воювали з половцями, степовим народом, що кочував по широких степах між Дніпром і Доном. Отже, трафилося так, що у того киевлянина опинився якимсь робом один половецький невольник. Києвлянин держав його цілий рік у кайданах, чекаючи, аж рідня половчина зголоситься з викупом, але ніхто не зголошувався. Одного дня мовив русин до половчина:

— Доки будеш сидіти у мене? Дай мені викуп, і пущу тебе до твого краю.

Половчин відповів:

— Пусти мене, то піду додому і принесу тобі викуп. А коли будеш держати мене, то відки ж возьму тобі викуп?

Мовив русин:

— Дай запоруку, то пущу тебе до твого краю.

На се відповів половчин:

— Знаєш, пане, що не маю тут нікого, хто поручився б за мене.

Тоді сказав йому русин:

— Хочеш, щоб я дав тебе на запоруку святому Миколаєві?

На се відповів половчин:

— Пане, скажи мені, хто се такий Миколай, бо я не знаю його.

Тоді пан завів його до церкви святого Миколая, показав йому образ святого і сказав:

— Хочеш, щоб я дав тебе на запоруку отсьому святому?

— О, дуже радо хочу,— мовив половчин,— і обіцююся сповнити все, чого жадаєш від мене.

А в душі подумав собі:

"От дурний русин, дає мене на запоруку мальованому святому".

А тим часом русин, держачися свого слова і вірячи запевненням половчина, зараз познімав із нього кайдани, дав йому коня і все, чого було треба для далекої дороги по степах, і проводив його аж за місто.

— Слухай же, брате-половчине,— мовив він, прощаючися зі своїм невольником,— не зламай же запоруки, зложеної святому Миколаєві, і не загайся принести мені окуп. Бо коли ошукаєш мене, то знай, що ніде на світі не схоронишся від руки сего святого Миколая.

— Але ж, паночку,— мовив половчин,— пощо би я мав ошукувати тебе? Скоро тілько прибуду додому, зараз розстараю окуп і привезу тобі все, що винен.

З тим вони й роз'їхались. А їдучи степами, половчин тішився і похвалявся сам собі:

— Ні, справді не має розуму сей русин! Дати мене на запоруку якогось образа, названого Миколою! Що ж він може зробити мені? Ще там, як я бачив його в церкві, було мені якось страшно. А тут я не бачу його і він не може бачити мене, то й не боюся його і не привезу викупу сьому християнинові.

Отак надумавши, він приїхав до свого краю і розповів своїй рідні, як то його пан пустив його на волю, Здавши його на запоруку якомусь мальованому Миколаєві. Там-то було реготу серед половців!

— Отсе пан! Справді якийсь дурнуватий пан, що пустив тебе за запорукою мальовила! Ну, що воно може зробити тобі? Адже ти вже дома і не бачиш його, ані воно не бачить тебе!

І так жив собі той половчин без страху і не віз викупу тому простодушному чоловікові, а повторяв разом зі своїми близькими:

— Дурень той русин, що дав мене на запоруку мальованого святого. Адже ж малюнок не дійде сюди до мене. Якби був дав мене на запоруку будь-якому чоловікові, то сей приїхав би сюди і здер би з мене весь окуп, ще з лихвою.

І так жив собі, радуючися і гадки не маючи дотримати даного слова.

Та ось по кількох тижнях, коли був сам у шатрі, явився йому святий Миколай, такий самісінький, як був намальований на образі, і промовив до нього:

— Приятелю, знаєш мене?

— Не знаю, хто ти і відки, — відповів половчин.

— Приятелю,— мовив святий,— а не тямиш, що я заручився за тебе там, у Києві? Пам’ятай, що ти обіцявся повезти викуп тому християнинові, у котрого ти сидів у залізах. Чом же тепер отягаєшся і не везеш викупу? Слухай, небоже: відвези за себе викуп тому християнинові, бо як не повезеш, то нароблю тобі клопоту.

Сказавши се, святий Миколай зробився невидимим. А половчинові зробилося моторошно.

"Ов! — подумав собі. — Я був певний, що той образ не може дійти до мене, а се, бач, являється мені чоловік у такій самій подобі, як був намальований на тім образі, що заручився за мене. Що воно за диво? Чи то образ перемінився в чоловіка, чи чоловік був у тім образі? 1 що за клопіт такий зробить мені ся поява, коли не повезу окупу?"

Міркував половчин сюди й туди, але нікому не говорив про появу, а по кількох днях і сам почав забувати про неї, помагаючи ще собі напитками, щоб якнайменше думати про своє зобов’язання. Та ось раз він сів на коня і поїхав у поле, коли нараз явився йому вдруге святий Миколай. Він приступив до нього, сторгнув з коня і, потермосивши ним здорово, мовив:

— Ти, недобра дитино! Так ти повіз за себе викуп тому християнинові, що випустив тебе за моєю запорукою? Ти ж обіцявся зараз відвезти йому все, що винен, а тепер уже забув? Ще раз говорю тобі: змилуйся сам над собою і відвези викуп русинові! Бо коли не зробиш сего швидко, за другою моєю появою, то при третім разі буде тобі біда.

Се промовивши, святий Миколай щез. А половчин, бачачи, що се не пустий привид, а справдішній його запоручник, сів на коня і поїхав додому, міркуючи собі в голові:

"Треба справді відвезти викуп тому русинові. Адже ж сей святий як потермосив мене, то ще й досі кості болять".

Але, приїхавши додому, він і сим разом не повідав нікому про появу, почав запивати спомини про неї і по кількох днях упевнився, що все те був привид, що нема чого боятися і нічого йому не буде.

Так минуло кілька неділь. Та ось трафилося таке, що половці з'їхалися на нараду: поприїжджали старі начальники їх орд, і молоді войовники, і всі богатирі; поїхав на ту нараду і той половчин, що був у неволі в Києві. І коли всі поставали на конях і мала початися нарада, тому половчинові показався втретє святий Миколай, зіпхнув його з коня і почав термосити ним, приговорюючи:

— А не мовив я тобі, негіднику: відвези викуп тому русинові? Він поклався на мою запоруку і, вірячи мені, не тілько випустив тебе, а ще й свого добра дав тобі на дорогу; а ти, поганий половчине, ошукав його добру віру, і тепер той чоловік плаче і зітхає перед моїм образом, і я не можу дивитися на його сльози. Так ось же тобі за се!

Ані появи святого Миколая не бачили присутні, ані тих слів не чули, але по них пішов страх, коли побачили, що діялося перед їх очима. Половчином почало кидати об землю, тут голова його стукнеться до каменя, то знов усього його щось піднесе догори і гримне до землі, то скривить його так, що голова опиниться між колінами, а ззаду тільки луп-цуп, луп-цуп, чути, немовби молотило щось незриме у три ціпи. Так се тривало добру хвилю, і всі, хто бачив се, були переняті таким страхом, що розбіглися, хто куди бачив, а бідного половчина лишили на землі, мов мертвого. Дехто побіг і доповів його рідні всю його пригоду. Приїхали свояки, знайшли його на землі безтямного і ледве живого і

завезли додому. Лежав бідолаха кілька день мов сам не свій і тільки потім отямився настільки, що міг говорити.

— Що сталося з тобою? — питали свояки; і він почав оповідати їм про три появи святого і про ту страшну кару, яку витерпів за третьою появою. Вислухали його оповідання свояки і дуже перелякалися.

— О нещасливий! — сказали до нього. — Чом же ж ти не говорив нам зараз про першу появу? Ми сміялися з дурного русина, а так ми були би знали, що то сам руський бог поклав за тебе запоруку.

— Ні,— мовив половчин,— се не руський бог! Я ж вам говорив виразно, що се святий Миколай, намальований на образі. В такій самій подобі він і являвся мені тричі і мучив мене.

— Нема що діяти,— мовили свояки,— видно, що се великий і могутній святий. Бери ж зараз викуп і вези його тому русинові, а то сей святий доразу загубить тебе і ще й нас усіх з тобою.

Послухав половчин ради свояків, покликав своїх слуг і велів їм із табуна спіймати дванадцять щонайкращих коней, а крім того ще одного сніжно-білого, досі не сідланого: ті дванадцять на викуп для його колишнього пана, а того білого для святого Миколая за поручне. Тоді половчин з кількома слугами і тими кіньми зібрався в дорогу до Києва. Прибувши до Києва, він не йшов насамперед до свого вірителя, але подався до церкви святого Миколая, де дав себе в запоруку. Там упав навколішки перед образом святого і промовив:

— О, паночку Миколаєчку! Не муч мене за те, що я пробрехався перед тобою. Ось я сьогодні привіз викуп так, як ти наказував мені в моїм домі, являючися три рази. А Отсе для тебе, паночку Миколаєчку, привів я сего білого коника. Се тобі, паночку, поручне від мене, та ще й за те, що я хотів ошукати тебе, але се мені дуже на зле вийшло.

І, полишивши білого коня коло церкви, половчин пішов до дому свого колишнього пана і мовив до нього:

— Отсе тобі, паночку, приводжу викуп за себе. А у свого запоручника я вже був і дав йому поручне, щоб не мучив мене.

Русин, що вже стратив був надію на поворот половчина, здивувався, почувши його слова. Але ще дужче здивувався, коли половчин оповів йому про триразову появу святого

Миколая і про тяжку кару, яку він витерпів за своє віроломство. Тоді русин скликав свою рідню, оповів усім сю дивну подію, а погостивши їх і половчина, як належало, відпустив його в його рідні степи.

---

* Се оповідання написане, очевидно, якимсь русином перед половиною XIII в., бо від р. 1240 половців уже не стало; виймаємо його із збірки "Чудеса св[ятого] Миколая", багато разів переписуваної і друкованої.

VI. ОПОВІДАННЯ ПРО ЧОЛОВІКА, ЩО ПОЗИЧАВ БОГУ

Коли в Греції боролося християнство з поганством, трафилося так, що один чоловік, прихильник грецької віри, взяв собі жінку християнку. Хоч обоє любилися, але жінка не могла його наклонити на християнство. Одно тільки виєднала у нього. Коли прийшов бідний і просив милостині, то той чоловік давніше не давав ніколи. Отже, жінка почала намовляти його, щоб давав милостиню кождому бідному.

— За що буду йому давати? — відповідав чоловік.

— Наш бог так наказав. Хто дасть бідному, той позичає самому богу, і бог в потребі відплатить йому вдесятеро.

"Вдесятеро,— подумав собі чоловік. — Ну, се добрий процент".

І від того часу почав давати милостиню всім бідним, а жінці все повторяв:

— Гляди, позичаю твому богові. Побачу, чи він віддасть мені в потребі.

Минуло так немало літ. Дійшло до того, що той чоловік збіднів так, що нікуди було далі.

— Ну, жінко,— мовив він,— пора тепер заправити у твого бога довжок. Де його шукати?

— Піди до церкви, там його знайдеш, — мовила жінка.

Пішов чоловік до церкви, але не застав там нікого. Роззираючися довкола, він побачив на долівці маленьку монету, п’ятачок. Піднявши ту монету, мовив:

— Ов, слабий платник християнський бог! Але, може, се лиш завдаток. В усякім разі возьму, що дає.

І, вернувши додому, почав нарікати на жінку:

— Що ти говорила мені про свого бога? Чи бач, я кілько свого добра напозичав йому, а він мені от що дав! — І показав їй той п’ятачок, що знайшов у церкві.

— Га, за все богу дякувати,— відповіла жінка. — Возьми сей п’ятачок, іди на торговицю і купи рибу, то будемо мати обід.

Пішов чоловік, купив гарну рибу і приніс додому. Коли жінка зарізала і випотрошила ЇЇ, знайшла в її нутрі блискучий дорогий камінь.

— Ось бач, чоловіче, що я знайшла в рибі! Возьми сей камінець і неси його до купця,— може, дістанеш за нього щось більше, як п’ятачок.

Взяв той чоловік кінець і поніс його до багатого купця, що був у тім місті.

— Ось поглянь, пане,— мовив він. — Отсей камінець я знайшов у нутрі риби. Подивись на нього і скажи мені, кілько він може бути варт.

Купець поглянув, і його очі розгорілися.

— О чоловіче,— мовив він,— сей камінець має дуже велику вартість. Коли б я дав за нього весь свій маєток, то й сего ще було би замало. Але, коли хочеш продати його мені, я дам тобі за нього стілько добра, що ти зі своєю жінкою будеш мав із чого жити в достатку до самої своєї смерті.

Чоловік радо згодився на се і пішов оповісти жінці про те щастя, яке трафилось їм. Але, коли по дорозі почав роздумувати над сим ділом, його проняв страх.

"Адже се, очевидно, християнський бог подав мені се доброї — думав він. — Значить, він сильний і добрий. А я так часто сміявся з нього, дорікав своїй жінці, що вірить у якісь забобони і кланяється злочинцеві, розп’ятому на хресті!"

Отак собі міркуючи, сей чоловік дійшов до сильної постанови навернутися й самому на віру своєї жінки. Він і сповнив сю постанову, а з добра, яке дав йому купець за дорогий камінь, знайдений у рибі, постановив собі не брати нічого для власної користі, але все доразу обертати на запомогу бідним.

І не раз потім, міркуючи про своє дивне навернення, він говорив:

— Має бог тисячі способів, щоб достукатися до людського серця і отворити його на добро і милосердя. Одному отворить серце ударами горя і нещастя, а другому несподіваним і незаслуженим добродійством.

VII. ОПОВІДАННЯ ПРО РОЗБІЙНИКА ФЛАВІАНА

В єгипетському краї була раз шайка розбійників, а старшим над нею був грізний і сильний отаман Флавіан. Довго розбивали вони по краю, а вкінці задумали зробити одно сміле діло. Далеко від міста на високій скалі стояв багатий жіночий монастир. Се був колишній римський замок, збудований там для оборони і ще й тепер майже недоступний. Дуже бажалося розбійникам здобути його, і вони кілька день ходили довкола гори, нишпорили та міркували, як би напасти на нього ночею, але вкінці побачили, що не вдіють нічого: монастир стояв на високій стрімкій скалі, а ще до того обведений був високим старим муром. Тільки одна викувана в скалі дорога вела до одинокого входу, що раз у раз був замкнений міцною залізною брамою.

Дуже злився Флавіан, що не може поставити на своїм, і нарешті постановив узятися на хитрощі.

— Знаєте що,— мовив він до своїх товаришів. — Я одягнуся в чернечу рясу і в клобук і піду вдень до монастиря. Черниці дурні, приймуть мене. А вночі я встану і відчиню браму. Ви прийдіть, і я впущу вас. Тоді виріжемо черниць і не лише захопимо все їх добро, але той монастир буде для нас дуже доброю криївкою: там будемо безпечні від усякого нападу.

Сподобалася розбійникам Флавіанова рада, і вони прирекли бути вночі коло брами. А Флавіан, перебравшися за монаха та не забувши під рясою заховати свого меча, подався до монастиря.

Прийшовши перед браму, він застукав. По якімось часі виглянули у віконце над брамою дві чернички, а побачивши довгобородого черця, отворили браму. Флавіан, дібравши пісного, побожного голосу, повітав їх Христовим іменем, а чернички, що вже бог зна відколи не бачили мужеського лиця, приклякли перед ним і почали цілувати його руки, просячи благословенства.

— Бог вас благослови, сестри мої, бог вас благослови!— мовив Флавіан, а в душі сміється, мало не трісне.

Швидко віддалилися чернички і пустили голос по всім монастирі, що прийшов якийсь дуже побожний і святий чернець, певно, якийсь пустинник із Тебаїди, і просить, щоб міг переночувати в тій келії, що коло брами. Зараз вийшла начальниця і всі старші сестрички, щоб побачити незвичайного гостя. Коли зійшли на подвір’я, застали Флавіана, як клячав перед дверима монастирської каплиці І ніби молився. Мусили ждати добру хвилю, поки він скінчив свою побожну мовчанку. По привітаннях і благословенствах начальниця запитала побожного черця, відки він, чи справді з Тебаїди?

— Так,— відповів Флавіан не надумуючись.

— А хто там тепер кіновіархом?

Флавіан навіть не знав, що воно таке кіновіарх, глипнув на неї спідлоба і мовчав.

— Ах, ви, певно, ереміт? Жили самі в пустині?

— Так,— відповів Флавіан.

— Ах, се святе життя! Висока заслуга перед богом! — зітхала начальниця. — Я так бажала піти й собі ж на сю дорогу, поревнувати за

приміром Марії Єгипетської! Але що ж, божа воля на те, щоб я лишилася. Бог вложив на мене інше ярмо, і я покорилася йому.

І вона почала широко пояснювати євангельські слова: "Иго моє сладко і бремя моє легко", силкуючись вивести з них таке розуміння, що коли бог того хоче, то чоловік повинен зректися радощів блаженного пустельницького життя при корінцях, саранчі і воді і жити начальницею багатого монастиря. Балакаючи широко і звільна цідячи слова, вона від часу до часу побожно завертала очі до неба, а потім, звертаючися до побожного черця, запитувала: "Чи так, святий отче?" — і, не чекаючи його відповіді, говорила далі.

"Чи дідько надав мені сю погану бабу!" — думав собі Флавіан, котрому вже давно почало було бурчати в животі; яко отаман розбійницької шайки, він привик був до чого хочете більше, ніж до корінців, саранчі і голої води.

Але інші чернички, більше догадливі і чоловіколюбні, вже давно поралися в кухні і, ледве ігуменя скінчила своє балакання, прийшли на подвір’я і попросили святого отця до їдальні.

"Отсе розумне слово!" — подумав собі Флавіан, але не переставав грати комедії: хрестився, зітхав і при всіх запитаннях та розмовах старався якнайбільше мовчати, щоб не виявити, як мало він тямить у святім письмі, в чернецтві і в самій християнській вірі. Але для простих, щирих жіночих серць усі ті признаки були нічим. Кожде слово, кождий рух Флавіана зміцнювали в них ту думку, що се дуже святий муж, великий подвижник і угодник божий.

Засів Флавіан до стола — чернички вже перед тим були по обіді — і, поки ігуменя балакала далі, пояснюючи якесь інше місце з письма святого, він принявся сердечно уплітати рибу, смажену на оливі, і закусувати сушеним сиром з цибулею, покраяною на тонкі тарілці,— улюблена закуска в Єгипті й досі. Ще він не скінчив їсти, коли одна з

наймолодших сестричок принесла відро теплої води і почала набожно обмивати ноги Флавіанові. Інша сестричка вже ждала з чистим рушником, щоб обтерти вимиті ноги, а третя держала гарно плетені з лика пантофлі.

Нараз між сестричками зробився шепіт і рух. Остро глянула на них ігуменя, і вони замовкли; але по хвилі знов почали шептати про щось.

— Що там у вас, сестри? — остро, але з повагою спитала ігуменя.

— Мати ігумене,— сказала одна черниця,— ми думали, чи не поміг би сей святий отець нашій бідній Митродорі?

— Що се за Митродора і що їй хибує? — запитав Флавіан.

— Се нещасна сирота, найнещасливіша людина на божім світі. Вона сліпа, і глуха, і німа відроду, посудина, самим богом замкнена з усіх боків. Її мати, бідна селянка, хотіла викинути її в пустиню на страту; але ми взяли її і держимо у себе. Може бути, що бог недаром поклав на ній свою руку, пускаючи її у світ. Може, й її нещастя є тільки недовідомим для нас проявом ласки божої, так, як того сліпородженого в євангелію — тямите, святий отче? — що то про нього сказав Ісус: "Ані він согрішив, ані його родичі, а тільки щоб проявилася слава божа на нім".

— Що ж, усе може бути! — мовив Флавіан. — Але я від себе можу тільки се сказати вам, що я зовсім не доктор і негідний, мабуть, того, щоб через мене проявлялася слава божа.

— "Щасливі смирні,— мовила ігуменя все з письма святого,— вони наслідять землю". А хто нехтує своєю душею, той власне знайде її.

І, обертаючись до сестричок, вона веліла їм привести нещасну Митродору.

"От тобі й на! — міркував сам собі Флавіан.— Самі, дуріпи, зробили мене святим і тепер домагаються, щоб я робив їм чуда! Ну, що його діяти? Треба грати комедію, доки можна. А не вдасться, то, звісно, скажу: не вдостоївся та й годі".

Ось привели нещасну дівчину. Вона виглядала зовсім як дикий звірик; її личко, смагляве і досить гарне, мало той вираз тупості і перестраху, який звичайно замічаємо у сліпих. Її поставили перед Флавіаном. Сей простер руки, благословив її, шептав щось, ніби молився, але Митродора стояла нерухомо, не розуміючи, де вона і що з нею діється.

— Ні, я тому не доктор,— мовив Флавіан, відвертаючися від бідної дівчини. Ігуменя моргнула сестричкам, щоб відвели її геть. Та в тій хвилі сестричка, що мила ноги Флавіанові, впала на думку обмити тою водою лице Митродори. Вона, яко єгиптянка, виросла в тій вірі, що вода, котрою обмито святу річ, найліпший лік на всякі хвороби. І вона не тільки обмила сею водою лице бідної каліки, але ще вдодатку дала їй напитися тої води. І в тій хвилі сталося чудо: дівчинка побачила, почула і заговорила і, мов вітхненна вищою силою, кинулася до Флавіанових ніг, почала плакати і цілувати їх, благословляючи його, як свого чудесного помічника.

І в тій же хвилі сталося друге, ще більше чудо. З черничок жадна не здивувалася тим, що сталося перед їх очима. Вони так твердо вірили у святість свого гостя, що чудо, заподіяне ним, видалось їм чимсь зовсім натуральним, таким, що й не могло бути інакше. Але не те Флавіан. Несподіване чудо було для нього мов удар грому. Переляканий до глибини душі, він затремтів і заслонив долонями свої очі, щоб не дивитися на Митродору. Здавалося, що перед ним нараз відкрилася глибочезна безодня, і він з несвітським криком кинувся сам на коліна перед чудесно уздоровленою дівчиною, підняв її вгору і, тяжко ридаючи, не міг сказати нічого, як тільки:

— Негідний я! Негідний

А потім, обертаючися до ігумені і черниць, він, усе ще на колінах, промовив:

— Слухайте, сестри! Я не чернець, не пустинник. Я розбійник, ватажок розбійників Флавіан, і прийшов сюди з наміром отворити сеї ночі вашу браму і видати вас усіх на заріз своїм товаришам.

Черга переляку прийшла тепер на черничок. Вони скрикнули голосно своїми тонкими голосами так, немовби запищало стадо дрібних пташок, накрите відразу мисливською сіткою. Тільки одна наймолодша, та власне, що мила Флавіанові ноги, а потім лице Митродори, сказала сміло:

— Се не може бути правда.

— Не віриш мені? — обернувся до неї Флавіан. — Так ось тобі один доказ!

І він виняв із-під своєї чернечої ряси свій здоровенний меч і поклав його на столі. А потім, обертаючися до черничок, мовив далі:

— Та тепер не бійтеся, сестри. Те, що тут сталося з божого допусту, зломило мою злу волю. Я почув божий голос, що кличе мене на іншу дорогу. Сеї ночі я дам вам другий доказ, хто я такий, чим був досі і чим хочу бути відтепер.

Коли настала ніч і стемнілося зовсім, начальниця монастиря і ще три найстарші сестри разом з Флавіаном стояли коло замкненої брами, дожидаючи, що то буде. Недовго довелось їм чекати. Знадвору залунали кроки і почулося важке стукання до брами.

— Хто стукає? — запитав Флавіан.

— Се ми, Флавіане, твої товариші,— відповіли голоси.

— Чого вам треба?

— Відчиняй, Флавіане. Ми прийшли, сповняючи твій наказ.

— Нема вже вашого Флавіана, братчики,— відповів сей. — Бог подав йому свій знак і зломив його постанову.

— Що плетеш дурниці, Флавіане,— гукнув один розбійник. — Відчиняй браму! За півгодинки виріжемо тих баб, і буде спокій.

— Ні, брати мої, не буде сього,— відповів їм Флавіан. — Віднині я не розбійник Флавіан, а сторож отсього монастиря. І вам раджу: покиньте своє ремесло і вдайтеся на покуту!

Та розбійники не слухали його довше.

— Одурів чоловік! — бурчали вони. — Попався між баб і сам збабів відразу! Ходімо геть! —І, спльовуючи, регочучись та проклинаючи, вони пішли геть від брами і не показувалися більше.

А Флавіан дав із свойого меча викувати залізний хрест і, жиючи при монастирській брамі яко сторож і слуга, весь вільний час проводив перед тим хрестом на молитві, каючись своїх давніших злочинів аж до своєї смерті.

VIII. ОПОВІДАННЯ ПРО КАМЕНЯРА ЕВЛОГІЯ

А ось вам іще одно єгипетське оповідання, яких сотки були нагромаджені в так званім єгипетсько-скитськім патерику, себто у збірці житій єгипетських скитників та пустинників. Наші прадіди дуже любувалися тими єгипетськими оповіданнями і радо переписували та переробляли їх, хоча більша їх часть виглядає як дуже немудрі байки. Тільки деякі, а між ними й Отсе оповідання про

Евлогія,визначаються живим малюнком дійсного життя і глибшою, людяною думкою.

Вечоріло. Рікою Нілом плив із Александрії горі водою здоровий човен, а на ньому, крім гребців, були два черці з Тебаїди: старець Данило, 80-літній дід, сухий, як скіпа, але випростуваний і з виразом того спокою, який дає праведна старість, і один його учениk, молодий іще чернець з чорними, блискучими очима і з виразом упертої, нічим не погамованої волі. В іншім часі з нього був би, може, славний вояка або страшний розбійник; але в ту пору була мода на пустельництво, то й він пішов до Тебаїди спасати душу.

Сонце в кривавім блиску хилилося над піскову пустиню, коли на лівім березі Нілу показалося невелике єгипетське село. Воно, мов обідрана сирота, тулилося своїми вбогими хатками до розвалин стародавніх палат і храмів; де-де ревли корови та блеяли вівці, з тростинових стріх вився вгору дим; селяни вертали з поля, несучи на головах важкі пшеничні снопи. Коло самого берега Нілу видно було купку дерев і дві чи три сикомори хилилися гілками у воду, мов наші верби. Старець Данило довго стояв у човні і придивлявся сьому гарному образкові; його очі немов шукали чогось. Далі він наблизився до керманича і промовив:

— Сюди кермуй, до тих дерев. Там переночуємо. — Керманич послухав наказу, і за кілька хвиль човен пристав до берега під самими сикоморами, а один із гребців, вискочивши на берег, прив’язав човна ужевкою до пня сикомори. Старець при помочі свойого ученика вийшов на берег.

— Ось тут переночуємо,— мовив він, озираючись довкола. і

— Як то? Тут? На березі? На пустім майдані серед села? — мовив невдоволений ученик.

— Так, тут, — спокійно повторив старець.

— Але ж то не може бути! Тут уночі холодно, від ріки тягне. Звір може надійти...

— Нічого, синку; тут переночуємо,— повторяв старець.

— Ходімо бодай он там між руїни храма. Там є кам’яний поміст, зверха склепіння, там вигідніше і безпечніше.

— Ні, синку, перебудемо тут.

— Але ж се не випадає! — скрикнув нетерпеливо ученик. — Спати нам серед майдану, як жебракам або волоцюгам!

— Нічого, синку, переспимо,— повторяв усе своє старець, уперто, мов дитина. Але й ученик також був упертий; старців супокій дражнив його. Сонце вже зайшло, надворі потемніло, і він стояв на березі, сам не знаючи, що почати з собою. З великої досади він аж заплакав і скрикнув:

— А волів би я не жити на світі, ніж отак поневірятися!

В тій хвилі здалека показалося світло, що, мов блудний огник, миготіло по полю в напрямі від села і наближалося до них. Оба черці покинули свою неприємну розмову і дивилися на світло. За якої півгодини воно наблизилося до них зовсім, і вони побачили при блиску смолоскипів старезного діда, що в супроводі кількох людей ішов понад берегом Нілу. Побачивши їх, старець наблизився, впав на коліна перед старцем Данилом, а принявши його благословенство, почав цілувати його ноги і руки, а далі так само й ученика, просячи їх обох, щоб не погордували його вбогою хатою і вечерею і приняли у нього нічліг.

— Підемо,— мовив коротко старець Данило, і всі разом при блиску смолоскипів подалися до села. По дорозі дідусь знайшов ще кількох

прохожих та беззахисних жебраків і просив усіх до себе. Коли прийшли до його хати, дідусь вітав їх усіх радісно, нагрів води і повмивав їм ноги, а потім заставив їм скромну, але ситу вечерю і сам, їдячи дуже небагато, не переставав раз у раз припрошувати своїх гостей. Коли всі наситилися, дідусь зібрав усі дрібки і недоїдки і виніс перед хату, де вже чекала на них ціла ватага сільських псів; вони, очевидно, звикли вже були на сю гостину, бо чекали перед хатою спокійно, а тепер, одержавши кождий свій шматочок, розбіглися геть.

Зробивши таким способом порядок і вичерпавши всі свої засоби, так що в його хаті не лишилося на завтра ані шматочка хліба, ані крапельки оливи, дідусь постелив своїм гостям і дбайливо, мов добра мати, поукладав їх усіх до сну. Тільки старець Данило не лягав спати. Він велів своєму ученикові спати, а сам, узявши господаря з собою до сусідньої малої комнатки, де звичайно спав сам господар, довго вночі говорив з ним про щось. Ученик виразно чув, як старець Данило розповідав щось довго, господар скрикував кілька разів, мов зачудуваний, а далі почав плакати і хлипати, мов мала дитина. Знов чути було голос старця Данила і потім голос господаря; але тут ученика зломив сон, і він заснув, не дослухавши, чи довго розмовляли оба старці і на чім скінчилася їх розмова.

Другого дня старець Данило збудив ученика. Старенький господар горячо, з слізьми на очах цілував руки й ноги пустинникові, прощаючися з ним; він цілував також ученика, по чім оба рушили далі у свою дорогу. Поки плили далі горі Нілом, ученик кілька разів знімав розмову про дивного дідуся в селі; його палила цікавість дізнатися, хто се такий і про що говорив з ним уночі старець Данило. Але Данило мов не чув або не розумів його натяків, а на виразні питання відповідав якось нерадо.

"Певно, не хоче говорити при чужих людях, при веслярах",— подумав собі ученик і постановив відложити допити аж до тої хвилі, коли прибудуть до Тебаїди і знов замешкають у своїх тихих, відлюдних келіях. Та ось вони вже в Тебаїді, у своїх скитах; ученик одного дня,

другого дня, третього дня запитує старця про дивного селянина, але старець ані руш.

— Ні, синку, не будемо про се говорити. — Ось і вся його відповідь, а потім він звертає розмову на щось інше. Ученик чим далі, тим дужче горить з нетерплячки, а далі дійшов до того, що одного дня ані вранці, ані вполудне не заходив до скита, в котрому жив старець, не приносив йому ані води, ані хліба, ані тої жміньки вареного бобу, що була одинокою його теплою стравою. Вже вечоріло, коли старець сам прийшов до ученикової келії.

— Що се таке, сину? — питав він своїм звичайним спокійним і ласкавим тоном.— Забув ти сьогодні свойого батька і дав йому весь день мліти з голоду.

— Нема в мене батька! — понуро мовив ученик. — Батько любить свойого сина і довіряє йому, а ти не хочеш сказати мені того, що було між тобою і тим старим у селі.

Почувши сі слова, старець Данило не мовив ані слова більше, лише спокійно обернувся, щоб іти геть. Та ученик не видержав. З голосним плачем він кинувся до ніг старцеві і, обхопивши їх, лебедів:

— Ні, не пущу тебе, отче, поки не скажеш мені всього! Благаю тебе, не доводи мою душу до затуманення і скажи мені, хто сей дід і про що говорили ви тої ночі?

Старець Данило, бачачи таку силу волі у свого ученика, сказав йому ласкаво:

— Добре, сину! Скажу тобі все; але поперед усього дай мені дещо троха перекусити, бо голод не позволить мені скінчити свойого оповідання.

Заспокоївши трохи свій голод, старець ось як промовив до ученика:

— Прикрий ти, синку. Не вмієш панувати над собою, а се головна перешкода до праведного життя. За твій упір, який ти виявив там над берегом, я не хотів сказати тобі сеї історії. Та й тепер ти мусиш дати мені слово, що, доки я жию, не виявиш сего нікому.

Ученик радо сповнив се жадання, по чім старець Данило розповів йому ось що:

— Той дід, у котрого ми ночували, називається Евлогій. Старий він дуже, значно старший від мене. А по ремеслу він каменяр. Я пізнав його вже старим мужем якраз тому сорок літ. Я був тоді пустинником і займався рукоділлям: плів кошики. Ото, вийшовши раз до міста, щоб продати свої вироби, я вертав через те село і зупинився було ночувати на майдані над рікою під тими самими деревами, що й тоді з тобою. Але отсей самий Евлогій і тоді знайшов мене, запросив до свойого дому, дав повечеряти, а решту вечері, що не з’їв він сам і його нічліжани, викинув псам, не лишивши на другий день ані окрушини хліба. Коли я висловив своє зачудування на його поступки, він так сказав мені: "Старче божий, від молодих літ веду таке життя. Працюю при каменярстві весь день, не їдячи нічого. За свою працю дістаю за день золотого. За ті гроші накуповую хліба і страви і маю кождого дня стілько, що вистане не тілько на вечерю для мене, але також на угощення бідних та подорожніх і навіть на накормлення голодних псів. Отак заробляючи кождого дня, того ж дня пускаю все зароблене, не дбаючи про завтра і вповаючи на бога, що продержить мене в силі і здоров’ю так, як держав досі".

Можеш подумати, синку, як глибоко зворушило мене оповідання сього простого, а так праведного каменяра. Прийшовши до своєї келії, я вдався на молитву і піст, благаючи бога, щоб дав сьому чоловікові великий маєток, щоб він міг робити далеко більше добра, ніж може робити тепер при своїй бідності. Я дав собі заповіт не доторкнутися до страви, поки бог не сповнить моєї просьби. Я постив цілі три тижні і ще

пів четвертого; я лежав насеред келії ледво живий. Аж ось мені привиділося, що до моєї келії входить якийсь поважний чоловік з дивно ясним, блискучим лицем і питає мене:

— Що тобі, отче Даниле?

— Пане,— відповів я йому.— Я постановив собі не доторкнутися до хліба, поки бог не вислухає моєї просьби за каменяра Евлогія і не поблагословить його великими достатками, щоб міг робити більше добра, ніж тепер.

— А хіба ж не добре й те, що він робить тепер? — запитав сей чоловік.

— Добре, пане,— відповів я,— але того мало. Дай йому стільки, щоб він міг простягти свою руку на всіх бідних у краю, а я певний, що тоді тисячі і міліони благословитимуть бога за нього.

— Добре,— мовив мій бесідник,— коли так просиш, я дам йому великі достатки. Але лише під умовою, коли ти даси мені запоруку, що його душа не стратить своєї праведності від великого багатства.

— О, за се я готов ручити! — скрикнув я.— Душа в нього чиста, як золото. Коли б їй сталася яка шкода, я відповідаю за се.

В тій хвилі все змінилося перед моїми очима, бо я лежав голодний, у гарячці. Мені здалося, що я лежу десь на широкій площі, а довкола непереглядні ряди світлих вояків, а насередині камінь блискучий, мов сонце, а на тім камені сидить дитина з лицем дивно мені знайомим і любим, а праворуч її стоїть отсей самий Евлогій. І посилає до мене дитина одного вояка з запитанням: "Чи ти даєш запоруку за Евлогія?" А всі довкола сказали: "Так, се він". Промовила дитина: "Пам’ятай, на тобі пошукаю запорученого". І я відповів: "Так, господи, тільки дай йому великі достатки". Тоді два вояки приступили до Евлогія, поклали його

горілиць на землю, розтворили його груди і почали класти в них і сипати золото. Висипали одну купу, далі другу, третю, І все те вмістилося в його груді. Мене зняв перестрах, і я прокинувся.

Минули два місяці. Одної неділі, молячись до вечора, я заснув у келії і бачив у сні знов ту саму площу, ті самі ясні сили, і той сам камінь, і дитину на ньому. "Але де ж Евлогій?" — міркую сам собі. Коли гляну, а якісь два мурини тягнуть Евлогія геть у якісь дебрі, а дитина на камені дармо кличе за ним: "Евлогіє! Евлогіє!" Мене проняв ще дужчий переляк, ніж першого разу, і я прокинувся. В моїй голові засіла тривожна думка: що сталося з Евлогієм?

Маючи наготовлений запас своїх виробів, я взяв їх на човен, поплив до Александрії, попродав, а вертаючи, вступив знов до того села, де жив Евлогій. Але вечером даремно ждав я на нього під сикоморами. Не можучи діждатись його, я пішов сам до села, просто до його хати. Але хата стояла пуста. Ледво-не-ледво віднайшов я якусь сусідку, що дала мені шматок хліба і, поки я їв, оповіла мені, що сталося з Евлогієм.

— О, сей був добрий чоловік! — мовила вона. — За те й дав бог йому щастя: викопав великі гроші, забрався відси і тепер у Константинополі. Кажуть, що підкупив міністра і навіть самому імператорові позичає гроші. Величезним паном зробився, живе в препишній палаті — так і називають її єгипетською палатою. Від нас деякі їздили до нього, думали, що запоможе їм чим при їх бідності,— так де тобі! Навіть не допустив їх перед себе, велів геть вигнати. Загордів страшенно. А шкода, добрий чоловік був.

Почувши се, я весь задеревів зо страху. І тілько одно було мені ясне: не смію тратити ані хвилини, але мушу рятувати Евлогієву душу, бо ж його загибель — се й моя загибель. Не думаючи довго, я вернув до Александрії, сів на корабель і поплив до Константинополя. Там мені зараз показали "єгипетську палату". Я пішов до неї і, ставши коло дверей, ждав, поки не вийде Евлогій. Ось він показався в пишній одежі, окружений слугами. Побачивши його, я крикнув здалека:

— Пане, послухай мене! Хочу поговорити з тобою. — Але він навіть не обертався в той бік; а коли я не переставав кричати, гукнули мені слуги:

— Мовчи, діду! Чого тобі треба?

— Хочу поговорити з вашим паном.

— Бачиш, що пан не має часу.

— Але у мене важне діло до нього.

Та дарма, Евлогій не хотів говорити зо мною. Коли ж я не переставав кричати і бігти за ним, він кивнув на своїх слуг, ті кинулись на мене і давай періщити мене канчуками. Та я завзявся. День у день я пересиджував перед дверми "єгипетської палати", день у день переслідував Евлогія своїм криком, і день у день його слуги покривали моє тіло синцями. От так минуло три тижні. Я був увесь покритий ранами і ледво міг лазити; я не переставав молитися богу, щоб змягшив Евлогієве серце, але майже щоночі я бачив у сні дитину на камені і чув її грізний голос:

— Віддай мені Евлогієву душу! Ти запоручився за неї.

Вкінці я, знеможений, почав благати бога, щоб зняв із мене запоруку, яку я у своїм нерозумі взяв на себе, але знов у сні я чув голос дитини:

— Роби, що хочеш, а віддай мені Евлогієву душу!

Я постановив собі ще раз спробувати щастя і розмовитися з Евлогієм, але сим разом його слуги збили мене так, що я, облитий кров’ю, зомлів. Прийшовши до себе, я поволікся до пристані і постановив собі покинути зовсім пустельницьке життя і йти в світ за очі, бо й так моя душа

пропаща. Я заплатив за перевіз до Александрії і, війшовши на корабель, хорий та нещасний, кинувся на поміст і заснув. Тут я знов побачив у сні дивну дитину, та сим разом її голос не був такий грізний і страшний, як досі.

— А що, Даниле,— промовила вона,— бачиш тепер, як нерозумно ти поручився за Евлогія?

— Бачу, господи, і гірко оплакую свій нерозум.

— О так і знай: не бери ніколи на себе діла понад свої сили.

— Не зроблю сего ніколи більше,— промовив я.

— Ну, то йди ж тепер назад у свою келію і будь спокійний. Здіймаю з тебе твою запоруку. А за Евлогія не бійся, я поверну його так, як сам знаю.

Я прокинувся зо сну дивно покріплений і веселий, вернув сюди і жив у своїй келії безвихідно сорок літ. Аж сими днями я перший раз знов завітав до Александрії, а вертаючи відтам, коли побачив звісні сикомори над Нілом, я пригадав собі Евлогія. Знаєш сам, що сталося потім, як ми здибалися з ним, як він приняв і гостив нас. А тепер послухай, що було потім між нами. Коли всі гості полягали спати, я пішов з Евлогієм до його комірки і промовив до нього:

— Друже Евлогіє, чи пригадуєш собі мене? Перед сорок роками я так само гостив тут у тебе і бачив твої добрі діла.

Але він не міг пригадати собі.

— А чи пригадуєш собі того черця, що переслідував тебе своїм криком у Константинополі і котрого ти велів своїм слугам день у день бити?

Почувши се, Евлогій дуже перелякався, зачав трястися всім тілом і пробував сказати, що не пригадує собі, але йому не стало голосу. Тоді я розповів йому все, що було з ним і чого він не знав, а він, почувши се страшне боже діло, розплакався і кинувся мені в ноги. Довго ми плакали оба і потішали один одного, поки вкінці Евлогій настільно не прийшов до себе, що зміг оповісти мені конець своєї пригоди: "Знайшовши великі гроші, я зробився великим паном і міністром у імператора Юстина. Я не думав ні про що, як тільки про те, щоб нагарбати чимраз більше скарбів. Не диво, що швидко всі люди зненавиділи мене за здирства. Та ось умер нагло Юстин; його наслідник, щоб здобути собі прихильність народу, поперед усього велів трьох Юстинових міністрів, в тім числі й мене, замордувати, а наші маєтки заграбити. Двох моїх товаришів зарізано; мені вдалось утекти. Перебраний за жебрака, я довго ховався по селах, потім переплив до Єгипту і якраз по цілорічній неприсутності вернув сюди, до свого села. Яко засуджений на смерть у Константинополі, я боявся признатися, що я той сам Евлогій, і, грішний чоловік, брехав усім своїм знайомим, що я ніколи й не був у Константинополі, але прожив той час у Єрусалимі. Я взявся знов до своєї давньої роботи, хоч як мені се прикро було зразу. Та звільна вернула моя сила і охота, і я знов розпочав давнє життя і, як бачиш, отче, веду його й досі. Вся історія з моїм скарбом і константинопольським панством видається мені іноді якимсь поганим сном, і тільки тепер, по твоїм оповіданню, я бачу, яку страшну покусу наводить бог на мене".

Так оповідав старець Данило своєму ученикові, що глибоко зворушений слухав сього оповідання. Сповняючи старцеву волю, він не говорив про се нікому до Данилової смерті. Аж на його похороні він розповів усе зібраним на похорон пустинникам, а потім списав сю історію на пам’ять потомним.